

TIDSSKRIFTET FØNIX

Folkekirken under kongemagt og folkestyre,
Struktur og liturgi. Artikelserie, nr. 2, 2021

Liturgidebat: Den store ritualkamp i 1830'erne

JENS RASMUSSEN
kirkehistoriker, ph.d.

FØNIX ÅRG. 2021, s. 38-60

Dette værk er licenseret under en Creative Commons-licens
CC BY-NC-ND 2.5 DK

www.foenix1976.dk

ISSN 2446-175X

Liturgidebat: Den store ritualkamp i 1830'erne

Indledning

RITUALSAGEN I 1830'ERNE var meget væsentlig, selvom den ikke førte til noget nyt ritual for statskirken. Det særlige var, at man i denne debat for første gang så konturerne af de kirkelige retninger, der skulle komme til at spille en stor rolle for dansk kirkeliv senere i århundredet. Det kom frem i debatten om de liturgiske led i ritual- og alterbog, hvor meningene var delte.

Ligeledes blev denne ritualkamp bestemmende for resten af århundredet, fordi der ikke kom nye ritualer før i 1890'erne, og fordi biskop J.P. Mynsters ritualforslag fra 1839¹, der ikke var blevet autoriseret af Christian 8., uofficielt blev anvendt af mange præster i sammenhæng med det autoriserede *Kirkeritual af 1685* med tilhørende alterbog.² Præsternes friheder gjaldt ikke mindst ritualforslagets nye prædikentekster til gudstjenesten.

Regeringens høring af gejstligheden 1834-36

Med kancellicirkulære af 26. april 1834 valgte regeringen at indhente betænkninger hos landets biskopper om brugen af de to eksisterende ritualbøger. Spørgsmålet var, om gejstligheden, der dengang alene repræsenterede menigheden, var interesseret i en gennemgribende forandring eller blot ønskede en nænsom sproglig ritualrevision, der tog højde for kirkeritualets 1600-tals sprog. Flertallet skulle vise sig at foretrække den sidste

1 J.P. Mynster: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, København 1839.

2 *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, genoptryk af 1. udg., Haderslev 1985; *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, red. af A. Krogh, København 1855; *Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge*, København 1783; *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, København 1830.

løsning, men der var også forslag om at tilgodese de to mindretal, repræsenteret ved Grundtvigs og H.N. Clausens fløje. Således blev der foreslået dobbelte formularer, f.eks. i dåbsritualet: en traditionel og en moderne. Balancen mellem en general autorisation af hele ritualet og en form for liturgisk frihed skulle vise sig at være svær at finde.

Generelt set valgte biskopperne at indhente rådgivende erklæringer fra præsterne. På grundlag af præsteerklæringerne udarbejdede biskopperne deres betænkninger. I Rigsarkivet ligger biskoppernes betænkninger, bilagt præsternes udtalelser, tillige med Det kgl. danske Kancellis kollegiums betænkninger og forestillinger til kongen og dennes resolutioner i anledning af kancellicirkulære af 26. april 1834.³

Fyns biskop N. Faber greb det lidt anderledes an. Derfor er hans ritualbetænkning en af de mest interessante. Biskop Fabers betænkning fra 1836, sammenskrevet af præstekonventernes besvarelser, fylder hele 780 håndskrevne sider med talrige noter vedrørende konventernes mindretalsindstillinger. Faber ønskede, at Fyens Stift skulle tale med én fælles stemme i ritualsagen, hvilket lykkedes – men flere fynske præster var utilfredse over at være i mindretal. Fabers fremgangsmåde foregreb kancelliets arbejdsgang i ritualrevisionen og ignorerede de øvrige biskoppers indflydelse, idet hans betænkning var et fuldt færdigt ritualforslag til brug for hele landet.

Det fynske ritualforslag afspejlede fælles kirkelige midtersynspunkter hos Faber og mange fynske præster. Angående dåbsformulærens indhold, som omfattede forsagelse og trosbekendelse samt døbeordene i den treenige Guds navn fra Matt 28,19, ønskede Faber og hovedparten af den fynske gejstlighed valg mellem to muligheder. Den ene var den gamle dåbsformular, hvor forsagelsen stod før troens tre led, dog med enkelte rettelser: ”Du forsage Djævelen og hans Gjerninger, Ugudelighed og de verdslige Begjæringer ...”. I den anden dåbsformular var den samme forsagelse flyttet til fjerde led efter trosbekendelsen.⁴

Fabers ønske om at minimere de øvrige biskoppers indflydelse satte imidlertid ikke biskop J.P. Mynster ud af spillet. Han var netop tiltrådt som biskop over Sjællands Stift og havde ikke satset på præstekonventerne fælles indstillinger i sin ritualbetænkning, men havde bedt om rådgivende erklæringer fra hver enkelt af Sjællands Stifts 280 præster. Disse erklæringer blev sendt til kancelliet vedlagt Mynsters betænkning af 25. oktober 1836.

3 Rigsarkivet. 1834. Ra. Nr. G.95. *Betænkninger og Erklæringer fra Geistligheden om Forandring af Kirkeritualet og Alterbogen. Cirkulære af 26/4 1834 (pk. A, B. Sjællands Stift; pk. C, D, E. Fyens Stift; pk. F. Aalborg og Viborg Stifter; pk. G, H. Ribe og Aarhus Stifter).*

4 J. Rasmussen: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*, Odense 1996, s. 125-58.

Endvidere var der udarbejdet en skematisk oversigt vedlagt betænkningen. Den var formentlig udarbejdet af Mynster selv, og resultatet af opgørelsen var en klar understøttelse af Mynsters egne synspunkter.

Af denne oversigt fremgik det, at 227 gejstlige i Sjællands Stift havde besvaret Mynsters henvendelse om en eventuel revision af kirkeritual og alterbog. Deraf ønskede 23 "ingen Forandring", mens 65 gejstlige ville have "enkelte Vedtægters eller Sætningers Forandring". Til gruppen med de 23 hørte ikke mindst præsterne i Øster og Vester Flakkenbjerg herreder på Sydvestsjælland, hvor de grundtvigske og pietistiske præster var dominerende. Modsat ønskede 37 gejstlige en "gjennemgribende Forandring". De repræsenterede holdninger, som H.N. Clausens fløj havde udtrykt.

Denne gruppe talte især præster fra Vor Frue Provsti i København, fra Smørum og Sokkelunds Herreder, samt de fleste præster i Tybjerg og Hammer Herreder. I sidstnævnte herreder var en del præster af rationalistisk tilsnit, hvor man endnu ikke havde mærket vækkelsesbevægelsen i sogne-

Den store midtergruppe i stiftet talte 102 gejstlige, og de ønskede en "almindelig Revision og Omarbejdelse af enkelte Dele", som først og fremmest var sproglig bestemt og nænsom. Dette blev også biskop Mynsters moderate holdning, hvor han således søgte at balancere mellem det Grundtvig-Lindbergske "Partie" og H.N. Clausens fløj.

Mynster mente i sin betænkning fra oktober 1836, at sagerne om overtrædelser af de to ritualbøger var pustet op af de vaktens parti. Kancellicirkulæret fra 1828 havde bevirket klager fra dette parti:

Enkelte Ord, som nu syntes upassende, og det Overmod, hvormed et bekjendt Partie benyttede sin Seier, naar man endog stillede sig hen ved Siden af Præsten med Bogen i Haanden for at kontrollere, om han tillod sig den mindste afvigelse.

Nu brugte Mynster slet og ret betegnelsen "Partiet" om de vakte med magister Lindberg i spidsen.

Både biskop Tage Müller (Ribe Stift) og biskop J. Paludan-Müller (Aarhus Stift) holdt sig i deres omfattende betænkninger til at undersøge og beskrive deres stifters holdning til en eventuel ritualforandring – sådan som kancelliet havde ønsket det. Begge havde vedlagt alle indkomne erklæringer fra stiftets præster, og på denne baggrund ville de anbefale en "Revision af Rituallet og Alterbogen". På god luthersk vis anså Müller ceremoni-

erne for at være en menneskelig indretning. Derfor kunne det i "Tidens Længde" ikke være sådan, at "ingen Forandringer" måtte gøres. De måtte svare til tidsånden.

I alle de omtalte stifter var der en markant gruppe præster med tilknytning til de synspunkter, som var repræsenteret af universitetsteologien og ikke mindst af professor H.N. Clausen, som ønskede en egentlig gennemgribende forandring. Der var virkelig tale om en fløj i Sjællands Stift, mens det var langt sværere at tale om "den Clausenske Retning" i f.eks. Fyens Stift, hvor det gennem en proces mere drejede sig om at nå frem til fælles holdninger i ritualsagen.

Biskop Mynsters arbejde med et ritualudkast og fornyet høring af biskopper og præster

Efter at biskoppernes betænkninger var indhentet, valgte kongen i sin resolution af 22. juli 1837, der blev udmøntet i kancellicirkulære af 25. juli 1837, at overdrage biskop Mynster hele ritualsagen. Mynster udarbejdede herefter et nyt ritualudkast, som sendtes i høring. Ritualsagens fortsatte behandling i årene 1837-1839 ligger i Rigsarkivet med biskoppernes betænkninger og præsternes udtalelser, tillige med Danske Kancellis betænkninger og forestillinger til kongen og dennes resolutioner i anledning af kancellicirkulære af 25. juli 1837.⁵

Kongens regering offentliggjorde kongens resolution fra 1837 i *Collegial-Tidende*.⁶ Det blev således "ved allerhøistbemeldte Resolution ... overladt Biskoppen at benytte til Medarbejdere, hvem han dertil maatte finde skikkede og villige". Senere udtrykte Mynster, at det skyldtes kongens tillid, som han skrev i sine biografiske *Meddelelser om mit Levnet*.⁷ Men også A.S. Ørsted og flere andre embedsmænd i kancelliet havde kongens tillid. Resolutionen skete således efter indstilling (af 31. maj 1837) fra kancellikollegiets flertal med Ørsted i spidsen.

Kongen udtalte i sin resolution følgende:

Vi ville ... at samtlige heer ommeldte Erklæringer, tillige med Biskoppernes Betænkninger, tilstilles Biskoppen over Sjællands Stift, hvem Vi alene ville have overdraget at udarbejde Forslag til Forandringer i Kirkeritualet og den tilhørende Alterbog,

5 Rigsarkivet. 1839. Ra. Nr. G.167 A og B. *Kommissionen til at gennemgå det af Biskop J.P. Mynster udarbejdede Udkast til et nyt Kirkeritual. Ritualkommissionen 1839, 5/4. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41).*

6 *Collegial-Tidende for Danmark, 1798-1840, København 1837, s. 718f.*

7 København 1854, s. 257.

saaledes at det skal staae til ham at benytte som Medarbeidere, hvem han dertil maatte finde skikkede og villige, hvornæst Arbeidet bliver at overgive til en Commission til Prøvelse, forinden det allerunderdanigst fremlægges Os.

Kongen fraveg sin resolution af 22. april 1834 med hensyn til en kommissions nedsættelse, som Stemann hele tiden havde ønsket – dog stillede kongen i udsigt, at biskop Mynsters færdige arbejde ville blive overgivet ”en Commission til Prøvelse”. I Det danske Kancellis kirkestyre havde Ørstedes fløj (med M. Lange, M. Hansen, og efterhånden C.L. Lassen) blandt kollegiets deputerede nu fået overtaget over kancelliets præsident P. Chr. Stemanns mindretalsfløj (efterhånden alene med støtte af H.G. Bentzen).

Det ansvarlige kirkestyre under enevælden opfattede situationen som kritisk. Mynster var formentlig valgt som enerådige både for at kunne sikre en rummelighed i ritualsagens fortsatte behandling og for at sikre en bevaring af ensartede ritualer i hele riget. I sin betænkning og indstilling til kongen fandt kancellikollegiets Ørstedfløj det ovenikøbet ”for Øieblikket ... særdeles vanskeligt at bringe en passende Sammensætning af en Commission tilveie”. Bag disse bemærkninger gemmer sig formentlig dette, at en kommission, som Stemann i sin indstilling til kongen havde foreslået, skulle bestå af biskop Mynster, tillige med juraprofessor J.L.A. Kolderup-Rosenvinge og kirkehistorisk professor C. Th. Engelstoft, hvilket nemt ville kunne skabe bred utilfredshed, når dens resultat forelå. Alene kunne Mynster derimod bedre orientere sig til alle sider og derved lægge en midterkurs, ligesom kancelliet også bedre kunne kontrollere udviklingen.

På små to år færdiggjorde Sjællands biskop det udkast, som regeringen havde bedt ham om at skrive på baggrund af biskoppernes og gejstlighedens betænkninger. *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark* (1839) blev trykt og tilsendt biskopper og præster.

Udkastet blev af mange anset for moderat og udpræget evangelisk. Det fremgik blandt andet af reaktionerne på hans forslag til supplerende prædikentekster. Her fik han ros og støtte af bispekolleger og præster. Derimod var sammenstødet mellem Grundtvig og Mynster voldsomt.

Mynster fik bred støtte fra biskopperne og præstestanden, især i Sjællands og Fyens Stift. Støtten gjaldt både Mynsters ritualforslag – ikke mindst hans dåbsformular (med kun ét spørgsmål til barnet) – og hans alterbogsforslag med et nyt tredje tekstudvalg. Mynsters *Udkast* af 1839 indeholdt således en moderat ritualrevision.⁸ Alligevel skulle hans *Udkast* vise sig at skabe en kirkelig debat. Modstanden rejste sig hurtigt fra flere

⁸ Mynster: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, København 1839, I: s. 68-74, 82f, 85-88, 89f; II: s. 8f, 23-26, 57-59, 67-73, 79-84.

sider og kom ikke alene til udtryk offentligt, men også i de mange betænkninger og erklæringer fra biskopper, præster og universitetsfolk, som nu blev indhentet til brug for en kommende ritualekommission.

De to modstandere fra Kirkekampens dage i 1825-26, N.F.S. Grundtvig og H.N. Clausen, kunne nu ud fra hver sit synspunkt enes om det mål at bekæmpe Mynsters *Udkast*. Grundtvig stod udenfor gejstlighedens embedssystem. Han var ikke i embede og kunne derfor ikke indgive erklæring, men havde alene den mulighed at tage offentligt til genmæle. Han ønskede frihed til at blive ved det gamle kirkeritual fra 1685 og den seneste alterbogsudgave fra 1830, således også den eksisterende spørgende dåbsformular med bibeholdelse af djævforsagelsen i uændret skikkelse (jf. dåbsritual revideret 1773), ligesom han gerne ville tilstå modstanderne lignende frihed til ritualforandring. Der skulle som forudsætning for en ritualrevision være valgfrihed mellem to formularer, hvilket også den liberale professor H.N. Clausen gik ind for. Med dobbelte formularer kunne der blive plads for både de gammeldagstroende grundtvigianere og vakte, ligesom de ”moderne” teologer og gejstlige med H.N. Clausen i spidsen kunne finde deres valg. I sine skrifter om *Daabs-Pagten* (1832) og *Den danske Stats-Kirke upartisk Betraget* (1834) havde Grundtvig netop gjort rede for en ”fri Stats-Kirke”, der tilgodeså alle parter og indførte sognebåndsløsning. Men Mynster havde i sit *Udkast* gået imod dette ønske om dobbelte formularer, fordi han ønskede at følge enevældens krav om uniformitet, hvorved der kun var én liturgisk mulighed.

Grundtvig repræsenterede de vakte og de grundtvigske præster, især på Fyn og Sydvestsjælland. Hans protest kom i skriftet *Frisprog mod H.H. Hr. Biskop Mynsters Forslag*, 1839.⁹ Utilfredsheden gjaldt ikke mindst Mynsters dåbsritualforslag, hvor denne havde udeladt alle dåbsformulærens spørgsmål på barnets vegne med undtagelse af det sidste: ”Vil du døbes på denne Tro?” For Grundtvig kunne denne ændring godt accepteres, hvis det samtidig fortsat var tilladt at anvende det eksisterende gamle dåbsrituals formular. Dette synspunkt gjaldt for Grundtvig også med hensyn til vielsesproklamationen i Mynsters vielsesritual for fraskilte, som han slet ikke brød sig om.

Den voldsomste reaktion på Mynsters *Udkast* kom ikke uventet fra Jac. Chr. Lindberg, der i *Nordisk Kirke-Tidende* i januar 1839¹⁰ skrev kritisk om Mynsters ritualændring, at

9 N.F.S. Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, udg. af H. Begtrup, bd. I-X. København 1904-1909, bd. VIII, 1909, s. 209-98, især 226-31, 253-55; jf. Grundtvigsvaerker.dk.

10 col. 4.

hvis vi ikke feile – vil det nye Aar bringe os det nye Ritual, hvorom man spaaer os, at det skal paatvinges Alle uden at spørge om det lader sig forene med den Enkeltes Troe og Samvittighed eller ikke, og spaaer os altsaa en udstrakt Samvittigheds-Tvang i Landet, der ikke synes at kunne undgaaes uden en Udtrædelse af Statskirken.

Med omtalen af en eventuel udtrædelse af statskirken tænkte Lindberg på lutherske menigheder i Schlesien, der på grund af den preussiske konges ritualrevidering i protest havde dannet en luthersk frikirke. For at understrege alvoren skrev Lindberg artikler herom i den følgende tid. Muligheden for et kirkeligt skisma var således inden for rækkevidde.

Mynsters ritualudkast, 1839: Grundtvigs kritik af dåbshandling

J.P. Mynsters *Udkast* gav ikke nogen frihed i formularerne. Han stod fast på enevældens krav om fælles regler for den kirkelige orden, dvs. kirkelig ensartethed i landet. Mynster foreslog en deklarativ dåbsformular ved barnedåb, ligesom trosbekendelsen blev fastholdt i den eksisterende form i dåbsritualet (revideret 1773). Mynster genoptog også skrivemåden ”den Hellig Aand” fra før 1830-udgaven af alterbogen, for at komme den grundtvigske kritik i møde. I 1830-udgaven af alterbogen havde man brugte udtrykket: ”den hellige Aand”, hvilket især var blevet kritiseret af magister Lindberg. Endvidere fastholdt Mynster Djævforsagelsen, dels fordi Djævelens navn kunne henføres til Ny Testamente, og dels fordi den kirkeligt set var en del af en hævdvunden oldkirkelige tradition. Dette også for at imødekomme de vakte og Grundtvig. Den eneste ændring, som han foreslog i nadveren, var at udelade ordet ”sande” i dens distributionsformel (”sande Legem” - ”sande Blod”). Derimod blev nadvertilalens dogmatiske udtryk ”fyldestgjort” bevaret (jf. bilag 1).

Mynsters dåbssyn hang sammen med hans tro på forkyndelsens Ord, hvor det afgørende i dåben blev, at Gud vedkendte sig det Ord, som han lod lyde til den døbte. Pagten var fuldbyrdet fra Guds side, men set fra barnets side måtte endnu troen på det tilsagte dåbsord komme til. Dåben var her først og fremmest et led i den stadige kristelige vækst hos barnet, som blev udviklet i kraft af personlighedens dannelse.

Mynsters kompromissøgende dåbsforslag var efter Grundtvigs mening inkonsekvent, hvilket han offentligt gav udtryk for i *Frisprog*: ”Kunde det spæde Barn kun først rigtig fatte det *eneste* Spørgsmaal, Hr. Biskoppen vil have beholdt, og som jeg i den nye Sammenhæng ei tør sige, jeg forstaaer, da vilde det sikkert gaae glat med Resten”.

Grundtvig og Lindberg med flere vendte sig offentligt mod Mynsters ritualforslag, især fordi spørgeformen ved barnedåben var opgivet, og fordi Mynster i dåbsbønnen under håndspålæggelsen efter døbeordene (Matt 28,19) havde udeladt ”Gienfødselen” med syndsforladelsen. Det drejede sig om følgende led: ”som dig nu haver igienfødt formedelst Vand og den Hellig Aand, og haver forladt dig alle dine Synder”. Mynster havde imidlertid i sit *Udkast*¹¹ omformuleret hele bønnen på følgende måde: ”Den almægtige Gud, som nu ved Daaben har optaget dig i sin elskelige Søns, vor Herres Jesu Christi Samfund, og har forundt dig Frelse ved ham, han styrke dig med sin Naade til det evige Liv”. Der kan sammenlignes med *Alter-Bog*¹² (jf. bilag 1). Den kristelige vækst skulle herefter udvikle troen ifølge Mynsters dåbssyn.

I disse forandringer så Grundtvig en ophævelse af barnedåben som pagt. Grundtvig skrev følgende i *Frisprog*:¹³

Den *Augsburgske Confessjon* henfører udtrykkelig
'Gienfødselen' til Daaben (2. art.), saa ... derfor har vi den
fuldeste Ret til at beholde Forsikringen derom ved vore Børns
Daab, og at denne Forsikring ei kan gives, hvor *ingen* Pagt
oprettes, har sikkert Hr. Biskoppen selv følt, og derfor afskaaret
den med ...

Med henvisning til den lutherske bekendelse afviste Grundtvig biskoppens udeladelse af ”Gienfødselen” med ”Forsikringen”, dvs. syndsforladelsen. Grundtvig kunne kun forstå denne udeladelse i sammenhæng med at hindre barnets dåbspagt og tilsagn, når også spørgeformen blev udeladt.

¹¹ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 70f.

¹² 1830, s. 247.

¹³ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 230-31; jf. Grundtvigsvaerker.dk.

*Kirkeritualets gudstjeneste og Mynsters forandringer:
tekstforslag og kollekter*

Med *Kirkeritual af 1685* var altergangen ikke længere fast knyttet til hovedgudstjenesten, dvs. højmissen. Altergangen var ligesom dåbshandlingen opfattet som et tilvalg og en fast slutkollekt om Ordet blev anvendt ved en højmesse uden altergang. Her gives først en oversigt over gudstjenesteritual, dernæst Mynsters få ændringsforslag.

Højmissen kan formuleres på følgende måde ifølge C. Th. Engelstofts liturgihistorie, 1840¹⁴ og *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, 1855:

- Degnens indgangsbøn.
- Menighedssang med salmen "Kyrie Gud Fader alsomhøieste Trøst" (Kyrieleison).
- Menighedssang med salmen "Aleneste Gud i Himmerig" (DDS. nr. 435; Gloria).
- Præsten med hilsen (responsoriet, dvs. vekselsang mellem præst og menighed/kor)
- Præsten synger/messer indledningskollekt og episteltekst.
- Menighedssang: En kort salme, der passer til epistelteksten. Her anvendtes "Nu bede vi den Helligånd" (DDS., nr. 289), men i løbet af kirkeåret og ved højtider bruges andre salmer eller sekvenser, dvs. korte salmer på dansk eller latin.
- Præsten synger/messer evangelieteksten og slutter med hilsen (responsoriet: "Gud være lovet for sit glædelige budskab").
- Præsten intonerer Credo med trosbekendelsen Nicænum og menighedssang: "Vi tro, vi alle tro på Gud" (DDS. nr. 437).
- Menighedssang med salme over søndagens evangelium.
- Præstens prædiken, som indledes med bøn/formaning og Fadervor. Der prædikes over det afsungne evangelium til froprædiken og højmesse og over episteltekst til aftensang.
- Forbøn, Fadervor og den aronitiske velsignelse fra prædikestolen.
- Menighedssang (fast salme, der følger kirkeår og højtider).
- Hilsen (responsoriet) og kollekt (slutkollekt om Ordet, medmindre der er dåb eller altergang, hvortil der findes særlige kollekter).
- Den aronitiske velsignelse.
- Degnens udgangsbøn og Fadervor.

14 C. Th. Engelstoft: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark. Udarbejdet med stadigt Hensyn til det efter allerhøieste Befaling forfattede Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*, København 1840, s. 55-78.

- Menighedens udgangssalme (valgt efter evangelieteksten eller kirkeåret).

I den ovenfor beskrevne højmesse indledtes med degnens indgangsbøn, som indeholdt en bøn om at måtte høre og sørge for mine synder. Tidligere fulgte introitus, dvs. nogle korte indgangsvers fra katolsk tid, eller en salme, oftest Luthers salme "Af dybsens nød, o Gud, til dig mit bange råb jeg vender" (DDS. nr. 496). Dette led blev imidlertid afskaffet med kirkeritualet. Degnen fremsagde efter indgangsbønnen formlen Kyrieleison, som efterhånden blev erstattet af menighedssang med salmen "Kyrie Gud Fader alsomhøjeste Trøst". Derefter intonerede præsten formlen Gloria, som blev fortrængt af menighedens salme "Aleneste Gud i Himmerig" (DDS. nr. 435). Derpå vendte præsten sig mod menigheden med hilsen (responsoriet) efterfulgt af indledningskollekt. Siden sang præsten epistlen efterfulgt af en kort salme, der svarede til epistlen. Tidligere brugtes et halleluja-vers, men med kirkeritualet anvendtes salmen "Nu bede vi den Helligånd" (DDS. nr. 289), der dog i løbet af kirkeåret og ved højtider blev fortrængt af andre salmer eller sekvenser, dvs. korte salmer på dansk eller latin sunget af kor eller menighed. Herefter sang præsten evangelieteksten og sluttede med hilsen (responsoriet): "Gud være lovet for sit glædelige budskab". Præsten intonerede Credo med symbolet Nicænum og menighedens salme "Vi tro, vi alle tro på Gud" (DDS. nr. 437). Kirkeritualet bestemte imidlertid, at efter Credo kunne følge en salme over søndagens evangelium.

Her sluttede formessen og gudstjenestens midtpunkt var herefter prædikenen, som indledtes med bøn og Fadervor. Den anvendte søndagstekst til prædikenen var til froprædiken og højmesse det afsungne evangelium og til aftensang epistelteksten. I slutningen af prædikenen bestemtes det, at præsten skulle udlægge Luthers *Lille Katekismus* for menigheden, ligesom der kom en offentlig syndsbeholdelse, som oplæg til altergangen. Sidstnævnte faldt dog bort med kirkeritualet, og præstens offentlige bekendelse blev erstattet af det private skriftemål. Lige efter prædikenen fulgte forbøn, Fadervor, den aronitiske velsignelse og en menighedssalme, hvor højmessens med forskellige valg fulgte kirkeår og højtider.

Denne udvikling bort fra altergangen som højmessens givne højdepunkt blev fuldendt med kirkeritualet, der til slut bestemte, at den aronitiske velsignelse også skulle lyde sammen med slutkollekt, udgangssalme og udgangsbøn. Fra 1897 kunne man igen indføre den "fulde Messe" (cirkulære af 29. januar 1897) og med *Ritualbog af 1992* blev altergangen en obligatorisk del af den faste højmesse.

Siden 1600-tallets højmesseritual havde gudstjenestens menighedssang udviklet sig. Fællessangen var blevet mere iøjnefaldende, mente Engelstoft: ”Sangen var Folkets rette Eiendom, og dens Udvidelse er Beviset for Folkets tilbøielighed til at vinde en stedse større Deel i Gudstjenesten”.¹⁵

J.P. Mynsters forslag til ændringer var få. Leddene med salmerne ”Kyrie Gud Fader Alsomhøieste Trøst” og Gloria med ”Aleneste Gud i Himmerig” gled ud i Mynsters *Udkast*. De to led blev samme sted erstattet af menighedssangen (uden Credo) ”Vi tro, vi alle tro på Gud”. Den havde hidtil været en af de to salmer før prædikenen, som nu blevet givet frit efter præstens salmevalg. Ligeledes var den aronitiske velsignelse fra prædikestolen sløjftet. Mynster strammede formessen, og der var åbnet op for, at der i formessen kunne læses en evangelietekst i stedet for den vante episteltekst. Dette var allerede tilladt i Ribe og Sjællands Stifter.

Liturgidebatten om Mynsters højmesseforslag koncentrerede sig især om nye tekster og kollekter. Mynster fremlagde i sit *Udkast* til en revideret alterbog en ny tredje tekstrække med 66 prædikentekster, og tekstrækken bestod af 36 evangelietekster og 30 episteltekster. Mynster havde gjort meget ud af, at der både kunne prædikes over episteltekster og evangelietekster til højmissen. Det var meningen, at denne tredje række skulle bruges hvert tredje kirkeår, mens de eksisterende autoriserede prædikentekster, henholdsvis en tekstrække med evangelietekster og en med episteltekster, skulle bruges første og andet kirkeår, og tilmed nu kunne blandes i løbet af kirkeåret. Dette skulle foregå ved, at præsterne i det første kirkeår startede med evangelieteksten 1. s. i advent, og 2. s. i advent valgtes epistelteksten. I resten af kirkeåret skiftedes løbende på samme vis. I det andet kirkeår begyndte præsterne tilsvarende 1. s. i advent med epistelteksten, dernæst evangelieteksten 2. s. i advent og således fremdeles skiftevis i resten af kirkeåret.¹⁶

Mynsters nye 3. tekstrække med evangelie- og episteltekster til hver søndag og helligdag i kirkeåret hørte, som det ses i denne artikelseries artikel 4 (bilag 2), til forudsætningen for 2. tekstrække, som blev autoriseret i 1885. Det interessante for en nutidslæser ved Mynsters nye prædikentekster er hans valg af 30 episteltekster, for i dag er der også ønsker om at bruge episteltekster som prædikentekster ved højmissen. Mynsters ny episteltekster til 3. tekstrække kan opstilles således:¹⁷

- Ap.G. 2,32-42 - Peters prædiken, pinsedag.

¹⁵ Engelstoft: 1840, s. 93.

¹⁶ Mynster: *Udkast*, 1839, II: s. 8 og III: s. 5.

¹⁷ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 2-49; jf. Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 278-80.

- Ap.G. 4,23-33 - En bøn, der hviler i Ordet, trin. s.
- Ag.G. 10,28-35 - Peter og Kornelius, 4. s. ef. trin.
- Ap.G. 16,22-34 - En fangevogter døbes, 21. s. ef. trin.
- Ap.G. 17,22-34 - Paulus prædiken, 2. s. ef. trin.
- Ap.G. 20,17-27 - Paulus prædiken, 6. s. ef. trin.
- Ap.G. 20,28-36 - Paulus prædiken, 8. s. ef. trin.
- Ap.G. 26,9-18 - Paulus prædiken, 2. pinsedag
- Ap.G. 26,22-29 - Paulus prædiken, 10. s. ef. trin.
- Rom. 8,18-23 - Håbets længsel, 25. s. ef. trin..
- Rom. 8,31-39 - Ingen kan skille os fra Guds kærlighed, 4. s. ef. H.3.K.
- Rom. 13,1-7 - Paulus og øvrigheden, 23. s. ef. trin.
- Rom. 13,11-14 - Kristi komme - natten lider, 2. s. i adv.
- 1. Kor. 1,27-2,5 - Ingen må rose sig, 18. s. ef. trin.
- 1. Kor. 13,1-13 - Kærligheden, 13. s. ef. trin.
- 1. Kor 15,1-11 - Opstandelse, påskedag.
- 1. Kor 15-12-22 - Opstandelse, 2. påskedag.
- 2. Kor 5,17-21 - Forligelsen i Kristus, s. ef. nytår.
- Ef. 1,15-23 - Kristus ved Guds højre hånd, opstandelsen, Kr. himmelfartsdag.
- Ef. 4,11-16 - Kirkens embede - vækst/ Kristi fylde, alle helgens d.
- Fil. 3,3-11 - En kristen på vej mod død og opstandelse, midfaste s.
- Kol. 3,18-4,1 - Formaning om familielivet, 2. s. ef. H.3.K.
- 1. Tim. 1,15-17 - Frelse og nåde alene, 6. s. ef. H.3.K.
- 1. Tim. 6,6-12 - Penge kan ødelægge, 15. s. ef. trin.
- 2. Tim. 2,3-9 - Guds ord er ikke bundet, s. septuagesima.
- Tit. 2,11-14 - Må ikke diskutere med sekterne, 4. s. i adv.
- Tit. 3,4-9 - Frelse og fornyelse ved dåben, Fastelavns s.
- Hebr. 7, 23-28 - Jesus den syndfri ypperstepræst, 2. s. i fasten.
- Hebr. 11, 13-16 - Troen levede i patriarktiden, s. ef. jul.
- Jak. 2,14-23 - Tro og gerninger, 20. s. ef. trin.

Grundtvig kommenterede Mynsters omfattende tekstforslag. Principielt var Grundtvig åben overfor tre tekststrækker med prædikentekster til hver søndag. Det gjaldt især Mynsters forslag til en ny tredje tekstrække, for som Grundtvig skrev i *Frisprog*: ”En ny Række af Bibelske Texter kan jo dog aldrig skade!” Grundtvig så dog helst, at der blev en opdeling i henholdsvis en historisk, en dogmatisk og en moralsk række tekster.¹⁸

¹⁸ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 257ff, citat, s. 263; jf. www.Grundtvigsvaerker.dk.

Det afviste Mynster herefter i *Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark* (1840):¹⁹

Men naar man nu vil have de historiske Texter strengere afsondrede fra de dogmatiske og moralske, da vil man formodentlig, at vi i een Tiid af Aaret skulle prædike Dogmatik, i en anden Moral, og atter i en Tiid prædike Historie uden at gaae ind i det Dogmatiske og Moralske! Skulde da endnu Texterne ordnes systematisk, saa at vi fik visse Søndage til at prædike over enhver Læresætning, da vare vistnok 'de aandelige Baand giorte strammere, end de hidtil vare' [citat fra Grundtvigs *Frisprog*], ja saa stramme, at ingen Prædicant kunde bevæge sig frit; thi en Prædikestoel er intet Katheder.

Mynster angreb Grundtvigs forslag om en pædagogisk tilrettelæggelse i løbet af tre kirkeår med tre nøje afstemte og definerede mulige prædikentekster. Mynster havde et kritisk øje til en al for pædagogisk tilrettelæggelse af liturgien, for man risikerede at miste det mysteriøse.

Den pædagogiske tendens hos Grundtvig viste sig desuden, da han var fri prædikant ved Frederikskirken i 1832-33. Her udarbejdede han en plan over brugelige prædikentekster, der næsten svarede til H.N. Clausens prædikentekstforslag, trykt i hans afhandling om katolicismens og protestantismens kirkeforfatning fra 1825. 1. s. i advent startede hos Grundtvig med Bebudelsen af Johannes Døberens fødsel og 2. s. i advent fulgte Bebudelsen af Frelserens fødsel osv.; herefter gik han netop "historisk" frem med Jesu barndomshistorie.

Mynster kunne dog ikke sige sig fri for en pædagogisk tilrettelæggelse. Han ville i sit alterbogsforslag fra 1839 f.eks. flytte Mariæ Bebudelsesteksten til 1. s. i advent. Ligeledes formulerede Mynster nye kollekter i sit *Udkasts* alterbogsforslag, hvorom der var bred tilslutning.²⁰ Mynster valgte således at formulere 18 kollekter, som i stil og tone, og nogle gange i indhold, lå tæt op ad de hidtidige evangeliekollekter, og som hver især kunne bruges inden for mindre afsnit af kirkeåret, dvs. ved flere søndage og til forskellige prædikentekster, ikke mindst epistelteksterne:

- Én kollekt til hele adventstiden, én til hele juletiden,
- én til nytårsdag, én til søndagene mellem h. 3. k. og fasten,
- én til fastelavns søndag, én til hele fastetiden,
- én til alm. bededag, én til skærtorsdag,
- én til langfredag, én til hele påsketiden,

¹⁹ *Blandede Skrifter*, bd. 1-6, København 1852-53 (bd. 4-6, udg. af H. Paulli, 1855-1857), afd. 1, bd. 1, 1852, s. 380f.

²⁰ Mynster: *Udkast*, 1839, s. XII-XIII, I: s.14, 32.

- én til Kr. himmelfartsdag, én til hele pinsetiden,
- én fra 1. til 7. s. ef. trin., én fra 8. til 14. s. ef. trin.,
- én fra 15. til 21. s. ef. trin., én til Alle helgens dag,
- én fra 22. til 26. s. ef. trin., én til sidste s. i kirkeåret.

Foruden disse kollekter, der var holdt ”för Prædiken”, havde Mynster til-lige formuleret kollekter til ”efter Prædiken”, fordi han mente, der var for få kollekter til at afslutte gudstjenesten. ”Menighederne skulle ikke trættes ved stedse at gientage de samme Ord”, mente Mynster.

Af de allerede eksisterende kollekter ”efter Prædiken” (jf. *Alterbogen 1830*) medtog Mynster i sit alterbogsforslag afslutningskollekten om Ordet:

Vi takker dig for denne din faderlige Velgierning, at du af din store Naade og Barmhjertighed haver givet os dit hellige og salige Ord, ved hvilket du ogsaa her hos os forsamler din christen Kirke ...

Ligeledes medtog han den eksisterende fastekollekt:

Vi takke dig, Gud Fader! at du har givet os din eenbaarne Søn Jesum Christum ... Vi takke dig, Jesu Christe! at du har baaret paa dit hellige Legeme alle vore Synder ... Vi takke dig, o hellig Aand! at du har givet os i vore Hierter denne Tro ... Giv os, o Gud! din Naade ... Det bede vi alle i vor Herres Jesu Navn.

Som det ses af alterbøgerne fra 1953 og 1992 er disse to kollekter også med i dag.

Det teologiske Fakultets votum. H.L. Martensen i mindretal

Flertallet i Det Teologiske Fakultets lærerkreds stod nærmest på profes-sor Clausens ”moderne” linje. Dette fremgik klart af Fakultetets betænk-ning underskrevet den 31. december 1839 over Mynsters *Udkast*. H.L. Mar-tensen havde dog den 3. januar 1840 vedlagt et særskilt votum til betænk-ningen. Egentlig mente kirkeretshistorikeren H.J.H. Glædemark, at den originale betænkning med bilag var gået tabt, men den ligger i Rigsarki-²¹vet. Betænkningen blev senere offentliggjort og trykt af professorerne C. Th. Engelstoft og C.E. Scharling i *Theologisk Tidsskrift*.²²

²¹ Rigsarkivet, Ra. G.167 A og B.

²² *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, København 1841.

Flertallet var forbeholdent overfor Mynsters *Udkast*, der blev opfattet som værende alt for moderat en ritualforandring. Ud fra sit kritiske syn på blandt andet Djævforsagelsen indgav flertallet i det teologiske fakultet forslag til kancelliet om dobbelte formularer ud fra ønsket om at sikre en vis præstefrihed.

Ligeledes var flertallet af den opfattelse med hensyn til Mynsters forslag om en deklarativ dåbsformular med kun et spørgsmål (jf. nedenfor), at man skulle undgå ”det Stødende og Betydningsløse i Spørgsmaalets Henvendelse til et bevidstløst ofte sovende Barn”. Det gjorde man bedst ved enten intet spørgsmål at have i den deklarative formular, for ”Barnets Anmeldelse til Daab og Tilstedeværelse i Kirken ere allerede en tilstrækkelig Erklæring om, at Daaben attraaes”. Denne ”Form understøttes ogsaa ved Kirkens Theorie og Praxis, da Nøddaaben, som skeer uden nogen som helst Spørgsmaal, stedse er erkjendt gyldig”. Den næstbedste mulighed var at henvende det ene spørgsmål i Mynsters forslag, ikke til barnet, men derimod til ”Fadderne, saaledes som det ogsaa bruges i flere nyere Agender, navnlig den badenske, den saksiske og i nogle Formularer af den preussiske”.²³

H.L. Martensen ville, ”at det gamle Rituals spørgende Form forbliver uforandret” (jf. bilag 1). Samtidig indrømmede Martensen, at han ikke kunne afgøre ”dette liturgiske Taktspørgsmaal med dogmatiske Grunde; men som liturgisk Symbolik mener jeg, at den gamle Form anbefaler sig frem for nyere Former”. Han fandt, at ”enhver blot declaratorisk Form” var ”for Kold”. I sin argumentation tog han således ikke hensyn til det Grundtvig-Lindbergske partis dogmatiske begrundelse af spørgeformen med henvisning til, at den var forudsætningen for oprettelsen af barnets dåbspagt med Gud.

”Djævforsagelsen” i dåbsformulærens trosbekendelse ville Martensen beholde, idet ”det Onde” i ”den christelige Bevidsthed, og det er beviiseligt, at Forestillingen om Djævelen er den specifict-christelige Forestilling om dette”. Herefter henvendte han sig til fakultetsflertallet:

Theologernes historisk-critiske Undersøgelser, der gaae ud paa at vise, at Djævelen kun tilfældigt er indkommen i de christelige Ideers Kreds, synes mig ikke at kunne afgive nogen Instans mod den almindelige kirkelige Bevidsthed, der til alle Tider har sammenfattet sin aandelige Betragtning af det Onde i denne Forestilling.

²³ *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 130ff.

Fakultetsflertallets historisk-kritiske metode overfor Den hellige Skrift imødegik Martensen med sin forestilling om ”den almindelige kirkelige Bevidsthed”.²⁴

I sit dåbssyn fastholdt Martensen, ligesom Mynster, en klar objektiv side med Guds handling i barnedåben. Men Martensen lagde også vægt på en subjektiv side i barnedåben med formuleringen ”Troens spire” i skriftet *Den christelige Daab* et par år senere (1843). Her ville Mynster have henlagt den subjektive side til barnets senere kristne vækst i troen. Dåbshandlingen omfattede for Martensen begge sider og formidledes til en større enhed. Derved kunne barnet få et ”organisk Forhold til Christus ... herved er Troens Spire allerede given” og dermed ligeledes dåbshandlingens ”sande Gjenfødelse”.²⁵ Martensens dåbssyn var præget af hans hegelske tilgang, og som ældre fastholdt han en enighed med Mynster i dåbssynet.²⁶

Om nadverhandlingen foreslog Det Teologiske Fakultets flertal i betænkningen, at det ”ubibelske” udtryk: ”fyldestgiort” i Mynsters *Udkast* blev fjernet i nadvertiltalen efter uddelingen (”hvormed han har fyldestgiort for alle Eders Synder”).²⁷ Man skulle ikke med nadvertiltalen forledes til en falsk ”Syndesikkerhed”.

Men Martensen var af en anden mening. Han understregede, ligesom Mynster havde gjort tidligere i sine dogmatiske arbejder, at ”det ikke videnskabeligt kunne retfærdiggjøres” at forlade ”det objective Moment i den christelige Forsonings Idee”, ligesom han mente, at dette udtryk: ”fyldestgiort” både var ”Skriftens og Kirkens Lære”. Martensen ville være meget betænkelig, hvis man rensede et ritual ”for Udtryk, der vise hen til Ideen om en satisfactio Vicaria”. Det ville medføre den kritik af ”Protestantismens Hoveddogmer at have forladt Kirkens Anvisning”.²⁸

Betænkningen fra Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, var først afsendt den 3. januar 1840,²⁹ og den var klart forbeholden. Kun det grundtvigske Broderkonvent i Sydvestsjælland var direkte negativ overfor Mynsters ritualforslag.³⁰ Det var ikke underligt, at Mynsters midterlinje blev klemmt mellem H.N. Clausens fløj og det Grundtvig-Lindbergske ”Partie”. I sin ritualbetænkning fra 1836 havde Mynster forudset denne udvikling, men samtidig udtrykt det håb, at det brede flertal af gejstlige ville

24 *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 163ff.

25 Martensen: København 1843, s. 2f, 12-15, 22-23, 26, 32-36, 46-48, 56-58, 62f., 64, 71-72, 75f., især s. 76-83.

26 Martensen: *Af mit Levnet, Meddelelser af H. Martensen*, II, København 1883, s. 71f.

27 Mynster: *Udkast*, 1839, II: s. 83.

28 *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 168f.

29 Rigsarkivet, Ra. G.167 B, læg 31.

30 Rigsarkivet, Ra. G.167 B, læg 21.

bære en revision af rituallet igennem. Dette kom til at holde stik, for flertallet af de fynske og sjællandske præster stillede sig på Mynsters linje i deres betænkninger.³¹

Liturgikommissionen af 1840 og den manglende autorisation

Frederik 6. havde i en resolution af 5. april 1839, offentliggjort i *Collegial-Tidende*, 1839,³² nedsat ”en Commission til at gennemgaae foranførte tvende Udkast med dertil hørende Bemærkninger”. De to udkast var Mynsters alterbogs- og ritualudkast, som i 1840-41 blev gennemgået af den nedsatte ritualkommission, der i store linjer fulgte Mynsters forslag. Mynster var formand for kommissionen, og han accepterede at bevare den gamle spørgeform i dåbsformularen for at imødekomme Grundtvig og hans fløj af tilhængere. Mod denne beslutning protesterede H.N. Clausens fløj i 1841. Clausen, der havde sæde i ritualkommissionen, var stærkt utilfreds med ritualkommissionens imødekommenhed overfor de grundtvigske synspunkter og over fastholdelsen af uniformitetsprincippet i ritualrevisionen. Han ønskede en delvis valgfrihed for præster i alle dele af en ny ritualbog.

Clausen gjorde rede for sine synspunkter i et protestskrift, udgivet i 1841: *Under hvilken Form maa den reviderede Liturgie ønskes indført i vore Menigheder og anvendt i vore Kirker? Spørgsmaal og Svar til nærmere Overveielse*.³³ Først og fremmest ville han ikke følge kommissionens ”forsonende Middelvei mellem de modsatte Partier”, dvs. mellem Clausens og Grundtvigs fløje. Samtidig antydede han, at kommissionens flertal var alt for imødekommende overfor det Grundtvig-Lindbergske parti. Dog var han enig med Grundtvig i ønsket om at fremhæve en liturgisk valgfrihed med dobbelte formularer.³⁴ Det ønske imødekom kommissionen ikke.

Flertallet i kommissionen, hvortil biskop Mynster hørte, valgte at bevare den gamle spørgeform i dåbsformularen, for derved at tage hensyn både til flere bispekollegaers opfattelse og til den Grundtvig-Lindbergske modstand. Dåbsformularens form var tilsyneladende heller ikke det afgørende for Mynster. Det vigtigste for Mynster var at få gennemført en nænsom ritualrevision. Derfor var han redde til at fjerne forhindringer og gå på kompromis. Sammen med de øvrige medlemmer af Ritualkommissionen beva-

31 Rigsarkivet, Ra. G.167, A og B, læg 1-41.

32 1839, s. 283f.

33 Clausen: 1841, s. 14-24.

34 Clausen: 1841, s. 28-31.

rede Mynster ligeledes "Gienfødselen" med syndsforladelsen i bønner efter døbeordene, og derved imødekom han Grundtvigs kritik af udkastets dåbsritual.

Der var en frygt for en voksende separatisme, hvilket påvirkede ritualsagens afgørelse, som trak ud. Biskop Mynster kontaktede flere gange kongen for at høre til ritualsagens afgørelse, men han fik et henholdende svar ifølge hans *Meddelelser om mit Levnet*.³⁵ Kongen havde dog søgt at få løst sagen. Han havde bl.a. kontaktet biskop N. Faber, som han kendte godt fra sin guvernør-tid på Fyn. Det ses af kongens dagbøger og deres indbyrdes korrespondance, som ganske overgik Mynsters få private breve til kongen.³⁶

Mynsters kontakt til kongen var således ikke fortrolig. Ritualsagen havde tillige givet konfrontationer mellem de ledende debattører, især Mynster, Clausen og Grundtvig. Uenigheden om dåbens betydning havde ikke virket befordrende for et nyt rituals indførelse. Det gjorde også indtryk på kongen, at der var modstand hos statens jurister og biskopper, såsom N. Faber. Tillige var der stridigheder i den nedsatte ritualkommission, hvis uenighed med kommissionsmedlemmet professor Clausen var blevet offentliggjort. Alt det gjorde kongen forsigtig. Derfor tog han ingen beslutning i ritualsagen i 1840'erne. Der var tale om et nederlag. Mere eller mindre alle havde talt om en bedre balance mellem frihed og autorisation, f.eks. med dobbelte formularer.

Afslutning

Der kom ingen autorisation, for kongen ønskede ikke splid. Kongens manglende afgørelse i ritualsagen kan ikke alene skyldes den Grundtvig-Lindbergske modstand, som det er blevet fremhævet af forskningen (Hal Koch og H.J.H. Glædemark). Der var mange involverede, som havde et ansvar for kongens manglende beslutning. Grundtvigs dåbssyn og hans fastholdelse af dåbsritualet fra 1783 viste sig at være et bolværk mod moderne ændringer og indgreb i centrale dåbsformularer, og den situation kan gentage sig i den nuværende ritualdebat, som biskopperne har lagt op til.

Ritualsagens forlis medførte et nederlag for enevældens uniformitetsprincip, fordi enevældens regering ikke havde formået at gennemføre en ritualrevision af enevældens to liturgiske bøger. Til gengæld fastlagde statens regering en procedure i 1830'erne ritualsag efter interne diskussioner mellem de ledende embedsmænd P. Chr. Stemann og A.S. Ørsted. Denne

³⁵ 1854, s. 257, 266.

³⁶ Rigsarkivet, Ra. Kongehusets arkiv. *Christian VIII*, nr. 121-163, 1794-1848.

procedure er siden blevet holdt af skiftende regeringer, hvor staten er den igangsættende instans ved ændringer af liturgi med høringer af kirkens folk, dengang biskopper, gejstlighed og universitet, samt nedsættelse af kommissioner osv. I den sidste artikel i denne serie diskuteres det, om biskoppernes nuværende initiativ med en liturgidebat er et brud med denne tradition.

Ritualsagen forblev uafklaret, og først mod slutningen af 1800-tallet kom der gang i en ritualrevision. Inden da kom systemskiftet fra enevælde til repræsentativt demokrati i 1848-49. Enevældens statskirke fik i Grundloven af 1849 navnet Folkekirke, og i samme lov blev kirkeparagrafferne formuleret. Kirkeparagrafferne satte rammen om den fortsatte diskussion af liturgireform og strukturreform. Ligeledes skete der en forskydning i balancen mellem autorisation og frihed. For i mangel på en fast liturgi, som kunne erstatte de ældre ritualbøger, blev den liturgisk frihed for præster forøget, f.eks. når det drejede sig om tekstvalg til gudstjenesten eller enkelte ord eller sætninger i ritualen til højmesse og kirkelige handlinger. Præster tog sig frihed til selv at foretage ændringer eller fik godkendt ændringer hos stiftets biskop. Det er en problematik, som ikke er helt ukendt i dag, selv om præsters liturgiske valgmuligheder nu er langt større, end det var tilfældet med 1800-tallets kirkeritual og alterbog. Den videre udvikling vil blive gennemgået i de næste to artikler.

Bilag 1. Dåb og nadver i 1800-tallet

De kirkelige handlinger var løbende blevet opdateret med de forskellige udgaver af alterbogen. Væsentlig for ritualdebatten var ritualerne ved dåbens og nadverens sakramente.

Dåbsritualet var revideret i 1783, og stod at læse i alterbogen i udgaven fra 1783 eller 1830:

- Indgangstale (Kiære Christne ...)
- Korstegning.
- Råbe-bede-banke-bøn (fra Luthers ritual).
- Evangelium (Mark 10, 13-16).
- Fadervor.
- Lovprisning ("Lovet være Gud ...").
- Forsagelse ("Forsager du Dievelen? Ja. ...").
- Trosbekendelse med spørgeformen ("Troer du paa ... Ja").
- Dåbsformel ("jeg døber dig ..." – Matt 28,19).
- Dåbsbøn ("igienfødt dig formedelst Vand og den Hellig Aand ...").

- Fredshilsen.
- Fadertiltale.
- (Ved gudstjenesten: Hilsen og dåbskollekt).

Alterbogens nadverritual bestod af skriftemål og altergang (communio-nen). Det fremgik af *Forordnet Alter-Bog for Danmark* i udgaverne fra 1783 eller 1830:

- Skriftebøn.
- Skrifтетale ved præsten.
- Absolution: ”Efterdi I af Hiertet angrer og fortryder eders Synder osv. ...”.
- Nadvertiltale: ”På det kierste Christi Venner! at I rettelig osv. ...”.
- Fadervor.
- Indstiftelsesordene (consecrationen).
- Uddelingsordene (distributionen) med udtrykket ”... sande Lege-me”/ ”... sande Blod”. Under uddelingen sang degnen ”O du Guds Lam uskyldig” (DDS. nr. 174; Agnus Dei).
- Bortsendelsesbøn (postcommunio) med udtrykket: ”... har fyldistgi-ort for alle eders Synder ...”.
- (Ved gudstjenesten: Hilsen og nadverkollekt).

Henvisninger

Alterbogen. Kollekter, epistler og evangelier til søn-og helligdagene samt Jesu Kristi Lidelses Historie, 1. udg. (København 1953), 3. opl., København 1978

Biskoppernes Fagudvalg, 2018: *Folkekirkens liturgi. Mellem frihed og fasthed. Rapport fra faggruppe vedrørende autorisation*. København 2018.

Biskoppernes Fagudvalg, 2018: *Hvem bestemmer? Overvejelser om forholdet mellem autorisation og frihed i folkekirkens liturgi*. København 2018.

Baagø, K.: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958.

Baagø, K.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Vækkelser og Kirkeliv i København og Omegn*, bd. I, incl. ved A. Pontoppidan Thyssen, København 1960.

- Christiansen, H. m.fl.: *Højmessen i Den Danske Folkekirke. En liturgisk håndbog*, Frederiksberg 1999.
- Clausen, H.N.: *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, København 1825.
- Clausen, H.N.: *Under hvilken Form maa den reviderede Liturgie ønskes indført i vore Menigheder og anvendt i vore Kirker? Spørgsmaal og Svar til nærmere Overveielse*, København 1841.
- Collegial-Tidende for Danmark, 1798-1840*, København.
- Den Danske Alterbog. Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992*, København 1992.
- Dåb og brudevielse. Betænkning nr. 973 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. De liturgihistoriske indledninger*, København 1983.
- Engelstoft, C. Th.: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark. Udarbejdet med stadig Hensyn til det efter allerhøieste Befaling forfattede Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*, København 1840.
- Engelstoft, Chr. Th. og Scharling, C.E.: "Det theologiske Facultets Betænkning over det paa allerhøieste Befaling udarbejdede Udkast til en Alterbog". *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, hefte 1. København 1841.
- Forordnet Alter-Bog for Danmark*, København 1830.
- Grundtvig, N.F.S.: *Udvalgte Skrifter*, udg. af H. Begtrup, bd. I-X. København 1904-1909 (Grundtvigvaerker.dk).
- Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*, København 1948.
- Koch, Hal: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VI, København 1954.
- Koch, Hal (red.): *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, København 1960.
- Kolderup-Rosenvinge, J.L.A.: *Grundrids af den danske Kirkeret* (1838), 2. udg. ved C. Th. Engelstoft, København 1851.
- Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Collegialbreve/Ministerial-Skrivelser, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*, af T. Algreen-Ussing

m.fl., Ny Rk., Gyldendalske Boghandlings Forlag, København, 1839-1918.

Krogh, Andreas (red.): *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*. København 1855.

Lausten, M. Schwarz: *Frie Jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet i 1814 til Grundloven 1849*, København 2005.

Lindhardt, P.G. 1962: "Liturgidebatten 1839-1912", *Præsteforeningens Blad*, nr. 7, 16. februar, nr. 8, 23. februar, nr. 9, 2. marts. København 1962.

Martensen, H.L.: *Den christelige Daab*, København 1843.

Matzen, H og Timm, J.: *Haandbog i Den danske Kirkeret*. København 1891.

Mynster, J.P.: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, København 1839.

Mynster, J.P.: *Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*. København 1840.

Mynster, J.P.: *Meddelelser om mit Levnet*, København 1854.

Mynster, J.P.: *Blandede Skrivter*, bd. 1-6, København 1852-53 (bd. 4-6, udg. af H. Paulli, 1855-1857).

Nielsen, Bent Flemming: *Højmessens. Historie og teologi*, Frederiksberg 2020.

Nordisk Kirke-Tidende, 1833-1841, udg. af J. Chr. Lindberg, København.

Petersen, Johs.: "Om Djævforsagelsen ved Daaben, Jac. Chr. Lindberg mod H.G. Clausen", *Dansk Teologisk Tidsskrift*. 19. årg. København 1956.

Pedersen, Johs.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De fynske Vækkelser*, red. af A.P. Thyssen, bd. III,1, København 1964.

Pedersen, Nørager A.F.: *Gudstjenestens teologi*, København 1969.

Rasmussen, J.: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*, Odense 1996 (Ph.D. afhandling).

- Rasmussen, J.: *J.P. Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999.
- Rasmussen, J.: *En brydningstid. Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*, Odense 2002.
- Rasmussen, J.: "Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke. Fra 1830'erne til 1890'erne", *Kirkehistoriske Samlinger 2012*. København 2012.
- Rasmussen, J.: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Odense 2016.
- Rasmussen, J.: Flere af mine artikler findes på hjemmesiden: <http://jens-rasmussen-odense.dk> under "liste over udgivelser" og i pdf-format under "debat, bøger og artikler".
- Rigsarkivet. 1834. Ra. Nr. G.95. *Betænkninger og Erklæringer fra Geistligheden om Forandring af Kirkeritualet og Alterbogen. Cirkulære af 26/4 1834 (pk. A, B. Sjællands Stift; pk. C, D, E. Fyens Stift; pk. F. Aalborg og Viborg Stifter; pk. G, H. Ribe og Aarhus Stifter)*. Nr. G.95.
- Rigsarkivet. 1839. Ra. Nr. G.167. *Kommissionen til at gennemgå det af Biskop J.P. Mynster udarbejdede Udkast til et nyt Kirkeritual. Ritualkommissionen 1839, 5/4. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41)*.
- Ritualbog. Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke*, København 1992.
- Sørensen, Søren: *Kirkens Liturgi. En fremstilling med særligt henblik på den liturgiske musik og med forslag til salmevalg for hele kirkeåret*, 2. udg., København 1969.
- Vejledning i Den Danske Folkekirkes gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer. Udarbejdet af biskopperne*, 2. udg. 1955.
- Ørsted, A.S.: *Af mit Livs og min Tids Historie*, 4. bd. København 1851-1857.